

УДК 343.81 (351.83)

*Шумна Л. П.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави
і права, конституційного права Академії
Державної пенітенціарної служби*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: І ПРАВО, І ОБОВ'ЯЗОК

У статті розглядається сутність та особливості забезпечення конституційного права на працю засуджених до позбавлення волі, право засуджених на працю в установах виконання покарань, проаналізовані позитивні та негативні аспекти останніх змін до чинного законодавства, що регулює трудову діяльність засуджених до позбавлення волі.

Зазначено, що засуджений користується всіма правами людини й громадянина, за винятком тих обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Виходячи з цього, зроблено висновки, що на засуджених поширюються більшість прав, свобод та обов'язків людини й громадянина, які передбачені Конституцією України.

Досліджується проблема характеристики праці осіб, засуджених до позбавлення волі. Виділено три види розуміння характеру праці засуджених. Позначено й розроблено питання про співвідношення норм кримінально-виконавчого та трудового законодавства при регулюванні праці осіб, засуджених до позбавлення волі. На основі аналізу міжнародних актів і українського законодавства зроблено висновок про пріоритет норм КВК України перед нормами КЗпП України при регулюванні праці ув'язнених.

Ключові слова: *праця засуджених, трудова зайнятість засуджених; реалізація прав і обов'язків засуджених на працю, конституційні права та обов'язки.*

В статье рассмотрено сущность и особенности обеспечения конституционного права на труд осужденных к лишению свободы, право осужденных на труд в учреждениях исполнения наказаний, проанализированы позитивные и негативные аспекты последних изменений в действующее законодательство, регулирующее трудовую деятельность осужденных к лишению свободы.

Указано, что осужденный пользуется всеми правами человека и гражданина, за исключением ограничений, определенных законом и установленных приговором суда. Исходя из этого, сделаны выводы, что на осужденных распространяются большинство прав, свобод и обязанностей человека и гражданина, предусмотренных Конституцией Украины.

Исследуется проблема характеристики труда лиц, осужденных к лишению свободы. Выделено три вида понимания характера труда осужденных.

Обозначен и разработан вопрос о соотношении норм уголовно-исполнительного и трудового законодательства при регулировании труда лиц, осужденных к лишению свободы. На основе анализа международных актов и украинского законодательства сделан вывод о приоритете норм УИК Украины перед нормами КЗоТ при регулировании труда заключенных.

Ключевые слова: *труд осужденных, трудовая занятость осужденных; реализация прав и обязанностей осужденных на труд, конституционные права и обязанности.*

Постановка проблеми. Відповідно до Конституції України, праця є правом, а не обов'язком громадянина (ст. 43), за режимними вимогами праця засуджених до позбавлення волі носить обов'язковий характер (ч. 2 ст. 118 КВК України), хоча у ст. 107 КВК України вказується не на обов'язок, а на право таких осіб брати участь у трудовій діяльності. З метою ефективного залучення засуджених до праці необхідно удосконалити правовий механізм реалізації конституційного права громадян на вільне розпорядження своїми здібностями до праці, а також створити модель реалізації прав і обов'язків засуджених при залученні до суспільно корисної праці в місцях позбавлення волі.

На сьогодні актуальною залишається проблема правового регулювання засуджених до праці, що потребує подальшого дослідження в умовах реформування пенітенціарної системи України. Підпорядкування праці засуджених меті кримінально-виконавчого законодавства та наявність специфіки деяких правовідносин в організації праці осіб, позбавлених волі, обумовлює особливість правового регулювання трудових відносин засуджених до позбавлення волі нормами як трудового, так і кримінально-виконавчого законодавства.

Слід визнати, що практично без змін залишився підхід законодавця

про окреслення сфери дії законодавства про працю на регламентування праці засуджених до позбавлення волі, в якому закріплено, що їх праця регулюється цим законодавством з особливостями, визначеними КВК України. Із прийняттям 2014 р. Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» визначалося, що праця засуджених регламентується КЗпП України, що було спрямовано більше на захист їх права на працю й на створення механізму реалізації останнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєвий внесок у дослідження правових аспектів праці засуджених зробили І. Г. Богатирьов, О. О. Бублік, Л. Ю. Величко, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, Т. В. Дуюнова, В. В. Жернаков, І. Л. Жук, А. Ф. Зелінський, І. Б. Калініна, О. М. Кревсун, О. В. Лисодєд, О. М. Неживець, М. С. Пузирьов, А. Х. Степанюк, С. О. Стефанов, Ю. М. Ткачевський, С. В. Царюк, І. С. Яковець, М. М. Яцишин та інші. Сучасні фахівці як з кримінально-виконавчого права, так і трудового права одностайні в думці, що об'єктивними можливостями праці як певного явища в житті суспільства є виділення і закріплення у праві саме тих властивостей і можливостей праці, що здатні принести

користь в умовах виконання покарань.

Постановка завдання. Метою даної статті є здійснення теоретико-методологічного аналізу сучасного стану правової регламентації праці засуджених до позбавлення волі і, зокрема, тих змін, які відбувалися в правовому регулюванні праці засуджених до позбавлення волі в Україні в останні роки.

Виклад основного матеріалу. Хоча право на працю є невід'ємним конституційним правом засудженого, при цьому праця засуджених характеризується відповідними правобмеженнями з боку держави та дією карального впливу з боку адміністрації УВП згідно кримінально-виконавчого законодавства України. Визнано, що праця з розумним обсягом кари здійснювала й здійснює глибокий виправний вплив на основну масу засуджених. І, навпаки, якщо праця засуджених перетворювалася на відбування важкого й виснажливого покарання, то вона втрачала свій виховний і виправний вплив [1, с. 132].

Праця засуджених не повинна бути безглуздою, а суспільно-корисною. Варто нагадати, що безглузду та нескінченну роботу в переносному значенні називають «сізіфовою працею» – цей вираз вперше вжив староримський поет Пропорцій в І ст. до н. е., зокрема в 11-й пісні поеми Гомера «Одіссея» розповідається про корінфського царя Сізіфа, що за образу богів був засуджений Зевсом на тяжку кару: він вічно мусив піднімати на гору великий камінь, який щоразу скочувався униз.

Ф. М. Достоевський влучно передав необхідність розумності праці наступними рядками: «Без труда че-

ловек обращается в зверя... без работы арестанты поели бы друг друга как пауки в склянке... Если бы захотели вполне раздавить, уничтожить человека, наказать его самым ужасным наказанием, то стоило бы только придать работе характер совершенной, полнейшей бесполезности и бессмысленности» [2].

Французький вчений Гонзаг Рамбо не вважає, що робота у в'язниці сприяє реінтеграції: «Досвід показує, що немає ніякого зв'язку між роботою у в'язниці і реінтеграцією по виходу з в'язниці. Якщо пропонують важку роботу, та ще і погано оплачувану, без трудового договору, то навряд чи який-небудь ув'язнений скаже, що вона йому дуже до душі. Ув'язнення в сьогоdnішній Франції – це найважче покарання: позбавляти когось можливості вільно пересуватися – це жакливо. Не можна до цього покарання додавати ще й інше покарання: піддаватися експлуатації, працювати в поганих умовах, отримувати гроші й навіть не знати, на кого ти працюєш [3, с. 54–55].

У зарубіжній науковій літературі проводився аналіз програм трудової реабілітації колишніх в'язнів з позиції їх ефективності, можливості отримання колишнім ув'язненими нової професії, методів стимулювання роботодавців; відповідно зробили висновок, що рівень зайнятості є найнижчим серед тих, хто повертається з в'язниці, – менш як 30% від контрольної групи [4].

Право на працю є конституційним правом, головна особливість якого полягає в тому, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Кон-

ституцією України» (ст. 63, 64). Усю сукупність прав і обов'язків засуджених до позбавлення волі поділяють на дві великі групи: а) конституційні права й обов'язки; б) спеціальні права й обов'язки, встановлені для засуджених (як ті, що встановлені для всіх категорій засуджених, так і ті, що встановлені саме для засуджених до довічного позбавлення волі).

За твердженням Т. В. Дуюнової, засуджені до позбавлення волі, як і громадяни України, не позбавлені права на працю, закріпленого у ст. 43 Конституції України, але засуджені обмежені у виборі виду праці: у ч. 1 ст. 118 КВК України закріплена норма, відповідно до якої засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, і залучаються до суспільно корисної праці з урахуванням наявних виробничих можливостей, зважаючи при цьому на стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність [5, с. 151–160]. Також справедливо зауважує В. В. Жернаков, обов'язок засудженого до позбавлення волі працювати під час відбуття покарання безпосередньо у вирокі суду не встановлюється. Суттю покарання є обмеження можливості використовувати на свій розсуд час протягом певного строку, встановленого судом на основі законодавства, який є складовою життя людини. Однак позбавлення волі не може відбуватися як абстракція. Для цього є відповідна форма – місця позбавлення волі зі своїм режимом, потрапляючи куди, особа має йому підкорятись [6, с. 38]. І право, яке стає водночас і обов'язком засуджених до позбавлення волі працювати, передбачено кримінально-виконавчим законодавством. Підтримуємо

думку Л. Ю. Величко, що особливості праці засуджених до позбавлення волі мають бути врегульовані безпосередньо в КЗпП України (у майбутньому Трудовому кодексі України), позаяк трудові відносини з такими засудженими повинні поступово переміщуватися зі сфери публічно-правової у приватноправову, що вже відбувається, оскільки виправні колонії фактично починають виконувати функцію центрів трудової адаптації [7, с. 27]. Отже, засуджені до позбавлення волі мають конституційне право на працю через свою закріпленість у ст. 43 Конституції – право кожного заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Юридичним вираженням права на працю за визначенням фахівців у галузі трудового права є право на вільний вибір праці. Саме, вільний вибір праці та вільно надана згода на працю складають зміст цього права. Як соціальне явище форма реалізації права на працю – це передусім будь-які способи здійснення трудової діяльності (фізичної чи розумової), які не завжди можуть бути вираженням правової форми реалізації права на вільний вибір праці [8, с. 91].

То яким же чином співвідноситься право на працю з обов'язком залучення до неї в національному законодавстві? ***З впевненістю відповідаємо на це питання, що праця засуджених до позбавлення волі – це і право, і обов'язок одночасно.*** Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання № 2475-VIII від 03.07.2018 р. доповнено принциповими новаціями Кри-

мінально-виконавчий кодекс України, зокрема, з питань праці засуджених, а саме:

1) *щодо добровільної праці*: засуджені до позбавлення волі мають право працювати. Праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою – підприємцем або юридичною особою, для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг (нова редакція частини першої статті 118);

2) *щодо обов'язкової праці*: засуджені до позбавлення волі, які мають заборгованість за виконавчими документами, **зобов'язані** працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, до погашення такої заборгованості (нова редакція частини 2 статті 118).

Отже, для засуджених до позбавлення волі можна виділити три види праці.

Перший вид праці – засуджений **має право** (а не обов'язок) і за який отримуватимете зарплату (норма права: ч. 1. статті 118 КВК України зі змінами згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» від 07.09.2016 р.

Другий вид праці – засуджені до позбавлення волі **зобов'язані** працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, до погашення такої заборгованості, оскільки мають заборгованість за виконавчими документами (норма права: ч. 2. статті 118 КВК України зі змінами згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодав-

чих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання № 2475-VIII від 03.07.2018 р.).

Третій вид праці – це той, який засуджені до позбавлення волі зобов'язані працювати за вимогою адміністрації колонії **безоплатно**. Кримінально-виконавчим законодавством передбачений виняток щодо можливості залучення засуджених до праці без її оплати. Але такі роботи можуть стосуватися **ЛИШЕ** з благоустрою установ, слідчих ізоляторів і прилеглих до них територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або до допоміжних робіт із забезпечення установ та слідчих ізоляторів продовольством (норма права: ч. 5. статті 118 КВК України та пункт 3.1 Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі затверджена Наказом Міністерства юстиції України 07.03.2013 р. № 396/5).

Кримінально-виконавчим законодавством передбачений виняток щодо можливості залучення засуджених до праці без її оплати. Йдеться про випадки, коли засуджені працюють на роботах з благоустрою колоній і прилеглих територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або на допоміжних роботах із забезпечення колоній продовольством. До цих робіт засуджені залучаються в порядку черговості в неробочий час і не більш як на дві години на день. Таке положення вітчизняного законодавства порушує вимоги міжнародних актів і дозволяє позбавляти засудженого вільного часу взагалі, оскільки робота з благоустрою можлива у вільний

від основної роботи час, а її тривалість як раз дорівнює максимально можливій тривалості вільного часу засудженого. Суперечливість міжнародним стандартам поводження з ув'язненими доведено, оскільки таке стягнення, як призначення «по прибиранню приміщень і території колонії» порушує вимогу п. 34.1. Мінімальних стандартних правил поводження з засудженими, відповідно до якої ув'язнених не слід карати в дисциплінарному порядку роботою по обслуговуванню самої установи.

Якщо основна маса засуджених залучається в обов'язковому порядку до виконання безкоштовних робіт і відмовитися від їх виконання вони не можуть, то засудженим, які досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», інваліди першої та другої груп, хворі на активну форму туберкульозу, жінки з вагітністю понад чотири місяці, жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії.

Стан справ із залученням засуджених до безоплатних робіт є найгіршим, яке фактично продовжує використовуватись в якості карального елементу та має характер цькування. Періодичність вимог «виконати роботи з благоустрою» взагалі викликає сумніви в існуванні якогось сталого графіку та дотримання вимог КВК України [9]. Як негативний аспект слід відзначити те, що єдиною формою «соціально-виховної та психологічної роботи» у випадках відмов від робіт, зокрема з благоустрою, було та залишається повторне

«роз'яснення положень ст. 107, 108, 132, 133 КВК України та ст. 391 України про те, що відмова в'язня від виконання законних вимог адміністрації установи тягне за собою кримінальну відповідальність, передбачену ст. 391 КК України».

Нормами кримінально-виконавчого законодавства не визначені юридичні наслідки виконання обов'язку засуджених працювати без оплати праці, тобто відсутні законодавчо закріплені стимули, що заохочують участь засуджених в роботах без оплати праці, і тільки невиконання цього обов'язку може потягнути для засудженого застосування заходів дисциплінарного стягнення. Крім того, низка статей передбачає використання праці засуджених як покарання (ст. 68, 82, 132, 145 КВК).

Правозахисники, провівши дослідження практичного застосування статті 391 КК України, дійшли висновку, що ця норма застосовується адміністрацією виправних закладів як інструмент тиску і маніпулювання засудженими, вимагання певних дій або матеріального збагачення. Є низка прикладів кримінальної розправи з боку персоналу виправних закладів з додатковим покаранням до 3 років позбавлення волі за принципову позицію засуджених у захисті своїх прав і законних інтересів, відбуваються переслідування за скарги засуджених в компетентні органи на дії (бездіяльність) персоналу виправних установ. За 8 років 800 засудженим додали 1–3 роки тюрми, зокрема, за відмову від робіт без оплати праці та інші дисциплінарні проступки. 19 жовтня 2018 року за ініціативи експертів Реанімаційного пакету реформ і Харківської

правозахисної групи в парламенті зареєстрований Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо вилучення статті 391 Кримінального кодексу України) № 9228 [10].

Кримінально-виконавче законодавство України залишає багатий простір для зловживань з боку адміністрації кримінально-виконавчих установ щодо прав засуджених на працю та на достойний рівень її оплати. Практика виконання покарань підтверджує цю тезу. В установах виконання покарань непоодинокі випадки незаконного маніпулювання з працею засуджених. Зокрема, прикриваючись декларативними заявами про те, що праця ви знається засобом виправлення і ресоціалізації, а головна її мета – виховний вплив на засуджених, посиляючись на безумовне дотримання міжнародних рекомендацій у цій сфері, персонал органів і установ виконання покарань надає перевагу «працевикористанню» засуджених перед їх «трудо-вим вихованням». Прикладом мо-

жуть бути випадки, коли документальне оформлення праці засуджених не відповідає реальним обставинам [11].

Висновки. Отже, незважаючи на новації законодавства щодо залучення засуджених до праці з обов'язковості до визнання як конституційного права, праця все одно залишається одним з основних засобів впливу на засудженого. Головний наслідок наведених подвійних стандартів значення праці – це негативне ставлення до праці самих засуджених, її сприйняття як елементу покарання, невинуватого примусу, що зводить нанівець виховну роль цієї діяльності. Негативні наслідки викривленого ставлення до праці засуджених, її важливості пояснюється тим, що праця у місцях позбавлення волі не орієнтована на те, щоб засуджений сприймав її позитивно, а винагорода за працю не поставлена у залежність від економічних показників. Тому праця й не має того виправного ефекту, який на неї покладається законодавством.

Список використаних джерел

1. Кревсун О. М., Турчина О. С. Праця засуджених до позбавлення волі в сучасних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2014. Вип. 6–1. Т. 3. С. 131–134.
2. Достоевський Ф. М. Записки з Мертвого будинку. Москва, 1965. С. 246
3. Рамбо Г. Работа в тюрьме – бег на месте. *Преступление и наказание*. 2010. № 5. С. 54–55
4. Valentine E. J. Transitional jobs after release from prison: effects on employment and recidivism. *IZA Journal of Labor Policy*. 2015. Dec. DOI: 10.1186/s40173-015-0043-8.
5. Дуюнова Т. В. Особливості забезпечення конституційного права на працю засуджених до позбавлення волі та засуджених довічно. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 27. С. 151–160.
6. Жернаков В. В. Поняття примусової праці за законодавством України. *Право України*. 1997. № 10. С. 35–39.
7. Величко Л. Ю. Сфера дії трудового права України в умовах євроінтеграції : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Л. Ю. Величко. Київ, 2018. 36 с.

8. Мокрицька, Н. Про поняття форми реалізації права на працю [Текст] / *Юридична Україна: Щомісячний науковий журнал* / Редкол.: В. Д. Примак (голов. ред.) та ін. Київ: СП «Юрінком Інтер», 2010. № 4 (88). С. 91.

9. Дотримання прав людини у пенітенціарній системі України / К. А. Автухов, А. П. Гель, М. В. Романов, В. О. Човган, І. С. Яковець; за загальною редакцією М. В. Романова; ГО «Харківська правозахисна група». Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. 480 с.

10. Правозахисники вимагають скасувати «андроповську» статтю у Кримінальному кодексі. Главком : веб-сайт. URL : https://glavcom.ua/specprojects/press_center/pravozahisniki-vimagayut-skasuvati-andropovsku-stattyu-v-kriminalnomu-kodeksi--539638.html

11. В'язниця очима в'язня. Дослідження. Київ. 2017. URL : <http://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/Vjazytsja-ochyma-vjaznia.pdf>

L. Shumna,

Doctor of Law, Associate Professor

Head of the Department of Theory and History of

State and Law, Constitutional Law of the

Academy of the State Penitentiary Service

THE FEATURES OF THE LABOR OF SENTENCED TO IMPRISONMENT: BOTH RIGHT AND OBLIGATION

The article deals with the labor rights of convicts in penal institutions. Positive and negative aspects of recent changes to the current legislation, which regulates the labor activities of condemned to imprisonment.

It is noted that the convict enjoys all person's and citizen's rights, with the exception of those restrictions, which are determined by law and established by a court judgment. Based on this, it is concluded that most of the rights, freedoms and duties of a person and a citizen, which are stipulated by the Constitution of Ukraine, apply to convicted persons.

The problem of characteristics of labor of sentenced to imprisonment persons is researched. Three approaches to understanding the nature of convicts' labor are presented. The issue of the correlation between the rules of criminal-executive and labor legislation while regulating labor of imprisoned persons is marked and developed. Based on the analysis of international acts and the Ukrainian legislation it is concluded by the author that in cases of regulation imprisonment's labor the norms of The Criminal Executive Code of Ukraine have a priority over the norms of The Labor Code of Ukraine.

Key words: *labor of prisoners, labor employment of convicts; realization of rights and obligations of convicted workers, constitutional rights and obligations.*

Надійшла до редакції 20.10.2018